

A MEGSZÓLÍTÁS NYELVI ESZKÖZEI MIKSZÁTH KÁLMÁN MŰVEIBEN

L Á N C Z I R É N

1. A megszólítás a társadalmi kapcsolatteremtés és kapcsolatfenntartás fontos nyelvi eszköze. „Kapcsolatba többnyire úgy kerülünk egymással, hogy nyelvileg érintjük meg egymást, azaz hogy megszólítjuk egymást” – írja Kiss Jenő.¹ Fülei-Szántó Endre is *verbális érintésként* határozza meg a megszólítást.² „Ha etiketten a társadalmi viselkedés szabályai és normái, pontosabban a társadalomban élő ember magatartásszabályai értendők, akkor az etikett-tényezők a nyelvben elsősorban a megszólításban fejeződnek ki.”³ A megszólítási formák tiszteletadásra is szolgálnak.

Minden nyelvnek megvannak a maga megszólítási formái, melyek természetesen szoros összefüggésben vannak a társadalmi szerkezet összetettségével, bonyolult voltával. A megszólítás nyelvi eszközei rendszert alkotnak. A rendszer elemei közül az interakcióban résztvevők válogathatnak, de nem egészen tetszés szerint. A megszólítás nyelvi kifejezőeszközei társadalmi helyzethez kötődnek, a válogatás tehát társadalmilag motivált. A társadalmi struktúrában mindenkinek megvan a pontosan kijelölt helye, és a megszólítási módok megválasztásakor ezt is szemmel kell tartani annak, aki megszólított valakit. De a megszólítás formáját más tényezők is befolyásolják: a nem, a kor, a rokonsági viszony, az ismeretség, továbbá az, hogy mennyire bizalmas a viszony a társalgásban résztvevők között. A mindenkori beszédhelyzet is meghatározó tényező.

A megszólításban tükröződhet a beszélő hangulata, érzelmi állapota és rokonszenve vagy ellenszenve is.

A társadalom változásával megváltoznak a megszólítás eszközei is, és az is megfigyelhető, hogy sokszor a megszólításra használt szavak jelentésében történik változás, azaz megváltozik a megszólítás használati szabálya. A jelentés megváltozása értékcsökkenést, lefokozódást eredményez, a megszólítások

„becsületének alászállása” figyelhető meg nem egy esetben, olvashatjuk Kerész Manó könyvében.⁴

2. Mikszáth Kálmán műveiben szépen kirajzolódik, hogy nyelvünknek milyen megszólítási eszközeivel éltek a múlt században. Az itt bemutatandó megszólítások Mikszáthnak az 1886 és 1891 között írt kisebb elbeszéléseiben találhatók.⁵

2. 1. Nyelvünkben több, a tegezést és többfajta távolságtartó kapcsolatminőséget jelölő *névmás* van, illetve volt használatban.

Alapvető megszólító névmásunk a *te*, mely bizalmas megszólításra szolgál. A második személyű személyes névmás Mikszáth elbeszéléseiben deiktikus jellegű, vagyis nem folytonos személyi deixisről beszélhetünk a következő esetekben:

Elmegyek valamelyik nap. Jere velem te is (425).

Te is Belky vagy, te leszel a direktor, punktum (409).

És te? (. . .) Nos, légy te is képviselő (407).

Ejnye, hát ki is vagy te, édes fiam? (383) – itt a névmás kiegészül egy másik megszólítási formával.

A személyes névmás főnévvel vagy melléknévvvel kombinálódva sértő kifejezést hoz létre:

Hogy mersz így beszélni itt, te tacsó? (228)

Hát miért nem adtad oda neki, te bolond? (298)

Miért nem igazítod meg a nyakkendődet, te csóré . . . (305)

Neked van valakid, te gazember (254).

A tegeződés és a *te*-vel való megszólítás kölcsönös vagy egyoldalú. Természetes, hogy a barátok tegezik egymást, a társadalmi ranglétra azonos fokán állók szintén tegeződhetnek; az idősebbek tegezik a gyerekeket, a nagyobb hatalommal rendelkező tegezi alattvalóját, pl. az úr a kocsist, a parasztot. A hatalommal rendelkező (pl. miniszter) tegezi barátja felnőtt fiát, és *te*-vel fordul hozzá.

A nem bizalmasan ismert hallgatóra több névmás vonatkozik:

kegyelmed: Hagyja el kegyelmed . . . (189) Ugyan mit lát kegyelmed? (199) Üljön le kegyelmed. Hát kegyelmed mire gondolt? (79) Kegyelmetek pedig tegyék fel álarcaikat (199).

kegyed: A kegyed kedvéért megiszom az egész hordót, kisasszony (173). Kegyed az udvar parkettjén is megállna (313).

kelmed: Nem ért kelmed ahhoz, mezőbíró uram! (476)

kend: Nem mondhatnám, hogy valami nagyon okos ember kend – szoltam bosszúsan (239). Semmi közöm a kend fiának a fejéhez. Tanulja meg kend, hogy ez kriminális (47). Menjen kend haza . . . (49) Hová beszélnek kendtek . . . (271)

ked: Hallgasson ked! Mit prézsmítál nekem ked! Nem ültem én a börtönben, mint ked! (70) Megbolondult ked – nevettek a tanácsbeliek (71).

maga: Nem úgy van az, ahogy maga mondja. Nem oly nagy szerencsétlenség a maga arca. Mondok magának valamit (25). Micsoda fiskális maga? . . . Hát mért tartom én magát? (303) És maga? Maga nagyon jó ember. Hát tetszem magának? (69)

ön: Mit akar ön ezzel? Ez igazán nem szép öntől, de . . . (28) Hát meg van ön bolondulva? (30) Ön nem hitte volna? (162) Hallja ön künn a kertben? (313)

A fenti névmások nem azonos értékűek. A *kegyelmed* a nagy tisztelet, a nagy távolság kifejezője volt, de már a 16. század második felétől az egyenlő rangúak is így tisztelték egymást. Kertész Manó írja, hogy miután a *kegyelmed* és származékai meg az *úr* léfokozódtak, hiányzott az olyan megszólítás, „amellyel az úri társaság tagjai egymást tisztelheték volna. Gondoskodni kellett tehát a súlyosnak érzett hiány pótlásáról; íróink gondoskodtak is és szinte egy időben két megszólítást hoznak forgalomba: a *kegyed*-et és az *ön*-t. Szerencsés lelemény szülte, ezért a közhasználat csakhamar szentesítette is mindkettőt”⁶ (eredeti kiemelés). A középréteg képviselői alkalmazták mindkettőt az udvarias beszédben. A Czuczor–Fogarasi szótár szerint a *kegyed* némi vonzalmat és tiszteletet tanúsító, az *ön* inkább férfias, komoly és gyöngéd részvét nélküli megszólítás. 1897-ben Zolnai Gyula írja a *Nyelvörben*, hogy a *kegyed*-del nőket is, férfiakat is szólítottak, s bizalmasabb, mint az *ön*. Az *ön*-t az idegenekkel szemben használják, írja, a *magá*-ról pedig megjegyzi, hogy bizalmas ismerősök között divatos az egész országban. Herczeg Ferencet idézi, aki szerint a *maga* ki fogja szorítani a hűvösen hangzó *kegyed*-et és a rideg *ön*-t. Herczeg a *magá*-t tartotta a legrokonszenvesebbnek, mert kellemes hangzású. Simonyi Zsigmond viszont a század elején (1911-ben) azt írja, hogy a *maga* fejezi ki az udvariasság legkisebb mértékét. A *kegyed*-et és az *ön*-t a műveltebbek használják, ha valaki jobban meg akarja becsülni az embert, azt mondja, *kegyelmed*, az *úr*, a nagyságos *úr*.⁷

A *kend* a falusi környezetet idézi, ezért furcsa, hogy a király így szólítja meg a várispánt Mikszáth egyik elbeszélésében.

A *kegyed*, *kelmed* stb. a *kegyelmed*ből alakult ki. A sorozat így fejlődött: *kegyelmed* → *kegyed* → *kelmed* → *kend* → *kē*.⁸ És ebbe a sorba tartozik a *ked* is. A *kē* alakot Mikszáth a kisebb elbeszélésekben nem használta. A *kegyelmed* egyébként abba a sorba tartozik, mint az *uraságod* és *nagyságod*, *kegyelmességed*.⁹ A -d ugyan a 2. személyre utal, de ezek után a megszólító szavak után az ige 3. személyben állt, így kerülték el a közvetlen tegezést. A *kegyelmetek*-et is így szerkesztették.

Az elbeszélésekben a *kegyelmed* megszólítás illeti például a főbíró, bírót, de a polgárt is. *Kegyed*-del a kisasszonyt szólítják. Az egyszerű embert a felette álló a *kend*-del vagy a *magá*-val szólítja meg, és a *magá*-val vagy *ön*-nel fordulnak egymáshoz az idegenek is.

2. 2. A megszólítás nyelvi eszköze gyakran a *főnév*. A tulajdonnév és a köznév egyaránt alkalmas arra, hogy velük szólítsunk meg valakit.

A teljes név ritkán megszólítás. Egy elbeszélésben a tanár fordul így a diákhöz: Szineczey László, állj elő (225).

A vezetéknevvel való megszólítás szintén hivatalos és rideg. Bizonyos helyzetekben azonban ez a megfelelő megszólítás, ha a hatalommal rendelkező fordul az alattvalójához:

Ugyan, Varjú, segítse csak egy kicsit nyakon hátulról (493). No látod, Apul! (454). Mi a baj, Butykó? (314). Te vagy az első ember, Szalcsik, aki e gyereket érintetted (457). Te irtózatosan meglakolsz, Szalcsik (uo.). Hej, Vankovics! Vankovics! (222)

A keresztnévvel vagy a becenévvel történő megszólítás a közelebbi kapcsolatra utal, jó barátok, ismerősök szólítják így egymást, vagy a férj a feleségét. Néha becenevet használ a szülő, ha gyerekéhez szól. Az úr kereszt- és becenevén is szólíthatja alattvalóját:

Ugorj le, János – parancsolja Petky. – Vágd ki. Ne beszélj bolondokat, János (351). Hát találd el, miért kerestelek meg, János (240). Mondanék valamit, Kázmér, ha meg nem neheztelnél (515). Aurélia, szeretlek! (316)

Hozd már, Zsuzsi, a levest! (536) Tudod-e Miska, hogy te földbirtokos vagy? (514) Nézd meg ezt az urat, Pista – kezdé a szolgabíró –, nem ösmered? (278) Jani, Jani (. . .) ne légy ingerült, ne beszélj így a kormány ellen, mert megint megjáród, Jani (482).

A becenévhez jelző kapcsolódhat: Ne félj, kis Marcikám, terád nagy dolgok várnak (271).

A megszólításra használható köznevek közül néhány *általános társjelölő*. Ezek az *úr*, *barát*, *bácsi*, *néni*, *asszony*.

Az *úr* önmagában csak ritkán fordul elő, személyjeles alakban általános a használata, és sokszor alkot szerkezetet szerepfőnévvel, vezetéknevvel vagy teljes névvel.

De uram – mondám –, én végre is előfizetni akarok (29). Családos, gyerekes ember vagyok, uram (uo.). De uram, nem tehetem, bármennyire sajnálom, szavamat adtam az orvosnak (172). Senki sem tudja, uram, mi lakozik bennem (162). Uram – kiáltá –, egy nagy kéréssem volna önhöz (43). Uram, uram, türtőztesse magát! (119).

Mindörökké, Tihi János uram (71). Megvehetné, Nagy András uram (122). No, hát csak üljön le, Szabó István uram, lássuk azt a nagy bajt . . . (458)

Megvehetné, Nagy uram (122). Különös nótája van, Gábel úr (207).

A *bácsi* és *néni* sem gyakori önmagában állva, ezek is kibővülnek vezeték- vagy keresztnévvel:

Az onnan van, bácsi, mert a gyomrunk másodosztályú (336). No hát mit szól hozzá, Koos bácsi? (276) Hozta isten, édes Gelencsér bácsi (325).

Néni, néni, hát nem ösmer? (479)

A *néni* becéző alakja is használatos: Ne beszélgessen, nénike, mert lépéseket hallok; (215). Mit kíván, öreg néni? (495)

Asszony-nak szólíthatja a férj a feleségét:

No, asszony, süss, főzz az idén a névnapodra . . . (190) Jól van, asszony (193).

Birtokos személyjellel ismerős vagy ismeretlen megszólítása is lehet:

Ha egy írott betű se lenne, asszonyom, arról, ami történt . . . (208)

Az általános társjelölő szóösszetételben is előfordul:

uramöcsém: Aztán, ha valaki akar lenni, uramöcsém, itt vagy a minisztériumban . . . (245) Ugyan süsse el, kérem, kedves uramöcsém valahova . . . (23) Ajánlom magamat, kedves uramöcsém (249).

öcsémuram: Mit gondol öcsémuram? (520)

úrfi: No, úrfi, fogunk-e még csapkodni? (503) Adja ide úrfi hamar azt a rózsát a gomblyukából (501).

úrficska: Mi az, mi, úrficska? Ki bántotta?

fiatalúr: Hogy tetszik a városunk, fiatalúr? (61)

kisasszony: A kegyed kedvéért megiszom az egész hordót, kisasszony (173). Mit kíván kis kisasszony? (227)

nagyasszony: Én vagyok, nagyasszonyom (377).

A *barát* mindig birtokos jellel van ellátva: Hogy hívják magát, barátom? (441) Te mindig az leszesz, de barátom, a viszonyok változnak (516). Jól van, jól van, kedves barátim, de a választási tusához pénz is kell (506). Mi az, kedves jó barátom? (58)

Kicsinyítő képző is járulhat hozzá:

Velem ne disputáljon, barátocskám (404). Ugyan hagyja, barátocskám, azokat a szegény embereket (410).

Mikszáth a barát, barátocskám latin megfelelőjét, az *amice*-t is használta: Ne bolondozzon, amice (296). Megvan a pénze, amice –, kiáltotta örvendezve a báró (303). Az, ha mondom, hidd el, amice Pali (432). Hát beme gyünk amice holnap délelőtt . . . (704) Látom a táblát, amici (533). No, hát elcsukta, amicenkó? (230)

A barát szinonimáit, a *pajtás*-t, *cimborá*-t, *komám*-at is megtaláljuk az elbeszélésekben. Ezek a bizalmas megszólítás szavai.

Az általános társjelölők nemcsak ismert személyek megszólítására használatosak. És mint a példából látható, gyakran jelzőkkel egészülnek ki, melyek árnyalják, finomabbá teszik a jelentést.

A köznevek egy része *szerepfőnév*. „A szerepfőnév terminus foglalja magába a foglalkozás, címet, rangot, valamint a családi-rokoni szerepeket jelölő nominális tételeket.”¹⁰ Ilyen módon történő megszólítás sok van az elbeszélésekben:

Kocsis, fogjon! . . . Rögjön indulunk Pestre (202). Hé, lovász! (415) Legyen nyílt szívé, kapitány! (294) Éppen kapóra jött, mérnök úr . . . (163). Dicséressék a Jézus Krisztus, főbíró uram! (71) Nem ért kelmed ahhoz, mezőbíró uram! Fiskális úr – kérdé –, van nekünk szerződésünk valami hárommillióról? (270). Köszönöm, elnök úr (93). A papot többféleképpen szólítják meg: *atyám, szent atyám, főtisztelendő úr, tisztelendő atyám* – rangjától függően.

A szerepfőnévnek kicsinyítő alakja is lehet: Kedves kis hadnagykám – s hangja lággyá, siránkozóvá változott . . . (172).

A rokonságnevek közül a *fiam, gyermekem*, ezek kicsinyítő képzős alakjai, a *fiacskám, gyermekecském* kétféle szerepben fordulhat elő: vagy tényleg az eredeti jelentésben, vagy átvitt értelemben. Példák az utóbbi használatra: No, az bizony jó lesz, fiam, gyermekem (486). Mi bajod, édes fiam? – kérdé a jószívé asszony. Ne sírj no, fiam, majd mindjárt bekötözöm. Merre lakol gyermekecském? Gazdag az édesanyád, fiacskám? (215)

A *bátyám, öcsém, húgom* átvitt értelemben található az elbeszélésekben: És megismerkedtél velök? . . . Meg én, kedves bátyám (434). Mentsen meg, kedves bátyám (502). Köszönöm, kedves bátyám (463). Ej, ej, öcsém, . . . no bizony érdemes is azért pityeregnie (25). Tyű, öcsém, ez már nagy baj, ez már nagy hiba (502). Nagyon jól van, Pista öcsém (295). Az egy park, édes húgom (487). Jól van, jól, húgocskám . . . (228). Hát kinek a lánya vagy, húgám? (68) . . . nem úgy van ám az Patakiné húgom, . . . (500).

Az *atyafi, atyámfia* az udvariasság szava lett, eleinte az egyenrangú idegenek között is közkeletű volt „a szíves viszonynak, jóindulatnak, barátságnek a kifejezésére,”¹¹ aztán tovább süllyedt rangja, és egyre ritkábban is használták.¹² Mikszáth még használta mindkettőt: Mi lehet az, atyafia? (283) Nem bánom én, édes atyámfi, de én innen mégsem mozdulok (499). No, hát itt vagyok, atyafia . . . (265).

Nem igazán udvarias megszólításra használta Mikszáth az *ember* és a *fiú* főneveket: De hát megörült maga, ember? (231) Egész más színezetet kap viszont a szó, ha jelző áll előtte: Mi baja, szegény ember? Hát nekem ahhoz, jó ember, mi közöm? (491) Kóstold meg még egyszer a főztemet, fiú (481). Menjetek, fiúk, nézzetek szét egy kicsit a fogadóban . . . (220). Gyorsan, fiúk! (212) Többes számban a *fiú* használata mindjárt másmilyen értéket kap, és

nem hat udvariatlannak. A fenti két főnév sorában említhetjük a *gyerek* szavunkat is, melynek megszólításként való használata birtokos személyjel nélkül szintén nem hat udvariasnak: Hogy hívnak, vakmerő gyerek? (223)

Az idősebb asszonyt a *néni* mellett *anyó*-val is szólították: Jaj, jaj, anyó, kitörtem a lábamat, végem van (215).

2. 3. Az 1867-től 1945-ig terjedő periódusra, írja Fülei-Szántó, nagyjából hasonló megszólítási formák voltak jellemzők. Többek között „a társadalmi osztályok szerint tagozódó respektusjelzők: *tekintetes*, *nagyságos*, *méltóságos*, *kegyelmes*. Megmaradt a tegező múltra emlékeztető birtokos toldalék és az egyes szám 3. személyű igealak (*méltóságod*, *nagyságod* stb.)”¹³ (eredeti kiemelés).

tekintetes: Higyje meg a tekintetes úr. Nekem is vannak őseim (244). A tekintetes úr előtt? . . . Hogy gondolja a tekintetes úr? (277) Mi baj, tekintetes uram? (474) Meghalt, tekintetes uram (477). Micsoda falu ez, tekintetes uram? – kérdé a bérkocsis (474).

A *tekintetes* jelző asszonyra is vonatkozhat: Izmos palántácska, tekintetes asszonyom, és meglehetősen nagy feje van . . . (205). Hagyja a tekintetes asszony, ne kényeztesse . . . (232).

A *tekintetes úr* rövidebb alakja a *ténsúr*: Hej, ténsúr, ténsúr . . . maga nem az igazi pénzt adta ám ide! (498)

A tekintetes cím a latin *spectabilis* fordítása. Mikszáthnál többször előfordul a latin kifejezés, vagy önmagában állva, vagy az úr latin megfelelőjével kiegészítve: Keljen fel, spektabilis! (303) Gyújtson rá, spektabilis . . . (302). Mit gondolt meg, *domine spectabilis*? – kérdé a miniszter előzékenyen (20), eredeti kiemelés. Vasárnapi nap vagyon, *domine spectabilis* – ellenteté az ispán . . . (363).

kegyelmes: Én vagyok, kegyelmes uram (142). Tudok, kegyelmes uram (uo.). De kegyelmes uram . . . (177). Nagy baj van ott, kegyelmes uram . . . (287).

Ez a jelző is vonatkozhat asszonyra is: Legyenek nyugodtak, kegyelmes asszonyaim, meglesz a ház (418).

méltóságos: Mondok valamit, méltóságos uram – suttogta félhangon, hogy a többiek ne hallják (104). A feleségemet érted, méltóságos uram? Az asszony: asszony, méltóságos uram! (411)

Kegyelmes, nagyméltóságú az *excellenciás* jelentése. Ez a megszólítás a császári minisztert illette az egyik elbeszélésben (csak másmilyen alakban): Szerencsétlenség, excellence! És mit követett el a fiú, excellence? Hát sem nem ágyúk, sem nem bombák, excellence, hanem papírok? (19)

nagyságos: Alszom rá egyet, nagyságos uram (80). Melyik volt, nagyságos uram, melyik volt? (307).

Birtokos toldalékkal ellátott megszólítási forma elvétve akad a szövegekben: Minek túri méltóságod? (410) A *nagyságod* rövidített és 1. személyre utaló személyjellel ellátott alakja a *nagysám*: Tudja-e, mit mondott IV. Henrik? – Ugyan mit, kedves nagysám? (313)

A respektusjelzős megszólító szerkezetekkel az alattvaló szólítja meg az urat, és a személyjeles alakot is ilyen szituációban találjuk, de azonos és hasonló rangúak között is használatosak, az ismeretségi szinttől függetlenül, vagyis ismerősök, közeli kapcsolatban levők és ismeretlenek is ilyen szerkezetet használva tisztelik meg egymást.

2. 4. A fentiekben bemutatott példák némelyikéből látható, hogy sokféle becéző, kedveskedő megszólítási forma volt (és van ma is) nyelvünkben. Íme még néhány a Mikszáth-elbeszélésekből: Ej, galambom (606), Tintát, aranyom? (603), Ne sírjon, kedves szívem. Magácska a legnemesebb szívű gyermek a világon (232), Az meglehet, lelkem . . . (48), Ne félj, édes morzsám . . . (518), Édes, édes leányocskám (229), Ki ütött meg, édeském? (204) stb.

Vannak azonban olyan helyzetek, amikor az ember dühében, elkeseredettségében sértő, dorgáló megszólításokkal él. Ilyen negatívan minősítő nomenek és jelzős szerkezetek az elbeszélésekben a következők: El szemeim elől, gyalázatos teremtés! (671) No, megállj, kígyókölyök! (254), Ejnye, akasztófára való kölyke . . . (233), Kotródjék, vén szipirtó! (496.) stb.

3. Ugyanabban a megnyilatkozásban többféle megszólítás keveredhet, úgyhogy az együttes előfordulást szinte lehetetlen megjósolni.¹⁴ Íme néhány példa: Semmi de, mert tudja meg ön, fiatalember . . . hogy ön nem az első ilyféle ember. El kell beszélnem önnek a dolgot (120). Rossz helyen jár, barátom . . . tanulja meg kend, hogy minden dolognak bizonyos formája van. Menjen kend haza, mert . . . (48–49). Itt van a garas, Gózon bácsi . . . Legyen már egy kis szíve, Gózon úr! . . . Csukjon be kegyelmed engem a lány helyett . . . (68). Ne bolondozzon, amice. Hogy gondolhat maga olyat? . . . Tíz forinttal fölemelem a fizetését, Pista öcsém (296).

Hogy a társadalmi normának nem megfelelő megszólítás sértő, bizonyítja a következő részlet az *Azok az öregek [Igaz történet]* című elbeszélésből:

„A polgáriasan öltözött rendőrtiszt odament közel, és félreintette a gróft az ujjával.

- Mit akar? – kérde az érdes, bosszankodó hangon. – Mi az?
- No, no öreg – szólt a rendőrtiszt, és a vállára tette kezét.
- Miféle modor ez? – riadt fel az öreg gróf dühösen felugorva.
- Hallgass, kis öreg! – viszonzá a rendőr nyugodtan. – Kövess vagy viszlek . . .
- Ez már szemtelenség! Örült ön? Hogy mer velem így beszélni? Envelem . . .

Hallatlan!

– Ne mókázz, kis öregem. Tudom én, ki vagy. Gyere no ide, majd megsúgom. Te loptad el a gróf Tomándyné ezüstjeit.

A gróf elsápadt, de csak egy percre, aztán felkacagott.

– Hisz én vagyok Tomándy gróf.

– Hiszi a pici, apókám (47–48).

4. Mikszáth Kálmán elbeszéléseiből is láthatjuk, hogy a múlt században milyen sok megszólítási forma létezett, s ezek milyen változatos kombinációkat tettek lehetővé. Ezek között vannak olyanok, melyeket ma már nem használunk, de egy részük tovább él napjainkban is, sőt – és ez a nyelv lényegéhez tartozik –, a készlet újjakkal is gyarapodott.

JEGYZETEK

- ¹ Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 269. l.
- ² Fülei-Szántó Endre: *A verbális érintés*. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1994, 8. l.
- ³ Gusztova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések*, 106. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 3.
- ⁴ Kertész Manó: *Szállok az úrnak, Az udvarias magyar beszéd története*. Révai Kiadás, é. n.
- ⁵ Mikszáth Kálmán: *Kiseb elbeszélések (1886–1892)*. Magyar Helikon, Budapest, 1969
- ⁶ Kertész Manó: i. m. 121. l.
- ⁷ Zolnai Gyula: Ön, maga, kegyed. *Nyr.* (1897), XXVI. 163–9.; Simonyi Zsigmond: Az udvariasság nyelvéről. *Nyr.* (1911), XL. 1–8.
- ⁸ vö. Fülei-Szántó: i. m. 27. l.
- ⁹ vö. Kertész Manó: i. m. 114–125. l.
- ¹⁰ Fülei-Szántó: i. m. 33. l.
- ¹¹ Kertész Manó: i. m. 30. l.
- ¹² vö. Kertész Manó: i. m. 31. l.
- ¹³ Fülei-Szántó: i. m. 42. l.
- ¹⁴ vö. Susan Ervin-Tripp: A szociolingvisztikai szabályokról: váltogatás és együttes előfordulás. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 165–167. l.